

PAUL KUYPERS

Denken in Brabant

De planologie van de levenssferen

Als Brabant niet meer bestaat, een stelling die Paul Kuypers al eerder heeft verdedigd, wanneer is er dan afscheid van Brabant genomen? In het huidige tijdperk van de high-tech-economie? In de periode van het ongekende optimisme in de jaren zestig en zeventig? Of juist al in die eerste jaren na de oorlog, de tijd van de dreigende industrialisatie?

Paul Kuypers maakt een historische wandeling door de sociale architectuur van het denken in Brabant. Hij komt tot een verrassende ontdekking: het afscheid was daar toen ieder nog de mond vol had van het dorpse karakter van Brabant. Men wist dat de industrialisatie het tableau van Brabant ging tekenen en dat de organische en afgesloten gemeenschap tot het verleden behoorde. Het heeft echter lang geduurd voordat men het hardop durfde te zeggen. En sommigen doen dat nog steeds niet.

Het denken verbinden met een plaats of een gewest, met een geografische context, is typisch iets van de moderne tijd. Vroegere generaties deden dat niet; zij verheerlijkten of vervloekten hun omgeving, maar dachten er niet over na. Zij hadden er een directe en ongerefecteerde verbinding mee. Ze zaten er midden in, zoals Cornelis Verhoeven in zijn essay *Afscheid van Brabant* opmerkt.¹

Afstand is een voorwaarde om over de eigen omgeving te kunnen denken. Zonder afstand blijft de omgeving een deel van de persoon of de groep die haar bewoont en zij wordt, zonder die afstand, beleefd, niet gedacht. Zij behoort dan tot de oceanische wereld, waarin het ik zich nog niet van zijn omgeving heeft losgemaakt. Verhoeven spreekt over 'een landschappelijk levenskader, een parallelliteit tussen het ik en het landschap, een ondergronds gezamenlijk ritme.' Zijn stelling is

1. Cornelis Verhoeven, 'Afscheid van Brabant' in: *Als een dief overdag* Baarn (Ambo) 1980.

dat dit ritme de biografie van het leven in Brabant lang heeft bepaald. Het is het ritme van zijn jeugd, dat in het heimwee naar de verloren tijd van 'hooi en herfst' zichtbaar, maar tegelijk ook onbereikbaar wordt.

Uit het feit dat Verhoeven het eerste deel van zijn essay over de onbeschrijfelijkheid van het verleden laat volgen door een beschouwing over de techniek en het bouwen kan wellicht worden afgeleid, dat hij het technisch begripen beschouwt als één van de voornaamste oorzaken van de scheiding tussen het ik en zijn oorspronkelijke omgeving. Dat verband werkt hij overigens niet verder uit; hij laat het bij de associatie van de volgorde. Vermoedelijk is het verband tussen techniek en leefwereld ook ingewikkelder dan Verhoeven in zijn essay beschrijft.

Er zijn bovendien andere factoren dan de techniek die de vervreemding van de mens van zijn levenskader in de hand hebben gewerkt. Maar dat doet er eigenlijk niet zoveel toe. Het belangrijkste is dat de mens op een bepaald moment in zijn individuele geschiedenis van zijn geografische wereld wordt losgemaakt en die wereld vanaf dat moment met andere ogen bekijkt. De plaats, het landschap, de streek, deze krijgen voor hem een eigen betekenis. Zij worden onderwerp van kijken, denken, ingrijpen. Zij worden ook de dragers van gemis en heimwee.

Verhoeven heeft vooral het laatste uitgewerkt. De onbeschrijfbaarheid van het heimwee naar de kleine cirkel waarin het eigen leven zich ontplooidde, geeft hij op een schrijnende en punctuele wijze weer. Weemoed en nostalgie zijn de draden waarlangs de tegenstelling tussen 'de ellende van het minimale, geïsoleerde en een nieuwe wereld ontwerpende ik en de vrede van het gewiegd worden in een 'tellurisch en kosmisch kader' wordt gespannen. Verhoeven beseft beter dan wie ook dat de wereld na het verlies van het oorspronkelijke landschap niet meer hetzelfde is: 'Heimwee verandert het huis, waarnaar we terugverlangen. Het wordt daardoor onbewoonbaar. Wie wil terugkeren naar hetzelfde vindt daar het andere.'

HET VERLIES VAN DE EIGENHEID

Wat Verhoeven voor de individuele levensgeschiedenis beschrijft, geldt ook voor het lot van de grotere collectiviteit. Op het moment dat de schaal van de plaats of de streek haar vanzelfsprekende eenheid verliest, vervalt ook de organische harmonie van de menselijke gemeenschap. De eeuwige cyclus van seizoenen en levensfasen wordt doorbroken en onder de dwang van de historische ontwikkeling gebracht. Daarmee ontstaat er een scheiding tussen de sociale en de geografische

verbanden; het levenskader wordt doorbroken en geparcelleerd. De oriëntatiepunten komen uit elkaar te liggen. De samenleving is vanaf dan niet langer een gegeven; zij moet worden bedacht en ontworpen.

In een gewest als Noord-Brabant, dat van oudsher een besloten plattelandssamenleving kent, is de doorbraak van de homogeniteit van de lokale wereld een ingrijpende gebeurtenis geweest. De contouren daarvan zijn te zien in de eerste jaren na de tweede wereldoorlog. Een welsprekende beschrijving van die doorbraak is te vinden in één van de prae-adviezen ter concretisering van een welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant, van de hand van Drs. A. Verdijk, toenmalig adjunct-directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant.² Verdijk buigt zich in zijn prae-advies over de sociale voorbereiding op de industrialisatie van Noord-Brabant. In de inleiding van zijn beschouwing tekent hij het pastorale beeld van de Brabantse dorpsgemeenschap: 'Het dorp en de parochie hebben in de plattelandssamenleving een eigen karakter. Een eigen karakter, dat niet alleen geldt voor de boerenfamilies, maar ook voor de anderen. Dit bestaat niet alleen in de historische en geografische verbondenheid van bepaalde families, maar is gegrond in het innerlijk wezen, in denken, in geloven, omgangs- en levensvormen.'

Dit is het platteland zonder industrie: een organisch verband, door onderlinge bekendheid en onderlinge controle in stand gehouden, een samenleving met een natuurlijke levensharmonie, gebaseerd op de directe band van de mens met de natuur.

Wat Verhoeven voor het individuele 'ik' beschrijft, beschrijft Verdijk voor de grotere eenheid van het dorp. In zijn ogen is de industrie de factor die de sociale structuur van het dorp verstoort, en dan vooral de industrie 'van buiten', die 'het begin vormt van de doorbreking van de beslotenheid en de door sociale tradities bepaalde levensvormen.' De verwachtingen van Verdijk over de toekomst van de plattelandssamenleving zijn niet opwekkend: 'De door de traditie bepaalde levensharmonie gaat dissonanten vertonen. De onderlinge controle wordt moeilijker. De kans, dat de levensovertuiging – waar deze onbewust door de traditie bepaald werd – gaat wankelen, wordt groter. In deze structuur ontstaat de fabrieksarbeider van het platteland.'

Verdijk wijst ook op de versterking van de orde van de tijd. Tarief en stukloonstelsels vervangen de rust van de natuur: 'De eis van het kunstmatig tempo en de zakelijkheid doet zijn intrede in het leven van de plattelander.' Tenslotte verwacht hij ook een fundamentele wijziging in de levenswaarden: 'Geen wonder dat de appreciatie voor mate-

2. Drs. Verdijk, 'De sociale voorbereiding op de gedecentraliseerde industrialisatie van Noord-Brabant' in: *Prae-adviezen ter concretisering van een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch 1948.

riële levenswaarden in minstens evenredige mate schijnt te stijgen als de waardering voor "oude waarden" zal verminderen.' Geld en inkomensbesteding zullen het waardenpatroon van de nieuwe fabrieksarbeider ingrijpend veranderen, en hem los slaan van de eigen grond, het milieu en de maatschappelijke stand waartoe hij behoort. De veranderingen zullen zich niet beperken tot het individuele levensbesef: zij zullen ook de sociale orde aanastten en het ethisch-religieuze beeld van de samenleving ingrijpend veranderen.

EEN DIEPE BREUK

Bezien vanuit onze huidige opvattingen maakt de beschouwing van Verdijk een zorgelijke en angstige indruk. Het beeld van de oude en de nieuwe samenleving schetst hij aan de hand van een nogal simpele dichotomie tussen goed en kwaad. De bedreiging van het nieuwe is groot en indrukwekkend. De zorg voor het oude is vertederend maar tegelijk ook een beetje kinderlijk. De warmte waarmee de oude samenleving getekend wordt, zegt dan ook meer over de gevoelens van de auteur dan over de werkelijkheid van die samenleving. Alle negatieve elementen zijn eruit weggehaald; het beeld is geretoucheerd. De grauwheid en de uitbuiting van het Brabantse platteland die te vinden zijn in de beschrijvingen van Maas en Ouwerling en in mildere vorm in de romans van Anton Coolen, ontbreken in het betoog van Verdijk.

De eenzijdigheid van dat betoog is enerzijds ingegeven door de behoefte om met contrasten te werken; anderzijds berust het op het nostalgische beeld van de Brabantse gemeenschap dat in intellectuele kringen in die periode zonder reserves werd aanvaard.

Het ideologische gehalte van het betoog is onmiskenbaar de blik van de beschouwer en de context, waarin hij zijn opvattingen naar voren brengt, zijn bepalender dan de vraag naar de empirische houdbaarheid van zijn betoog.

Ondanks al deze bedenkingen valt er aan de 'waarheid' van de beschouwing van Verdijk niet te twijfelen. In het woordgebruik van die jaren doet hij immers iets, waar zijn intellectuele voorgangers uit de Brabantia Nostra-beweging nooit aan toe gekomen waren; hij neemt afscheid van Brabant. Hij markeert de afbraak van een wereldbeeld door de erkenning van de realiteit van een samenleving, die haar autarkie moet opgeven en die gedwongen is haar gesloten harmonie ten opzichte van een vijandige buitenwereld op te geven.

Voor de Brabantia Nostra adepten bestond de toekomst van de Brabantse samenleving uit een geïntegreerde terugkeer van het verleden, waarbij de buitenwereld op een afstand bleef. De samenleving

verzamelde in die opvatting haar authentieke krachten door te putten uit de bronnen van een glorieuze historie. Verdijk doet dat niet. Hij kan zich niet meer verlaten op de godsvrucht van de Brabantse deugden, want daarvoor is de economische nood te hoog. Industrialisatie van het Brabantse platteland is onvermijdelijk. De snelle groei van de bevolking en de geringe opnamecapaciteit van de traditionele welvaartsbronnen maken een expansieve industrie-politiek noodzakelijk. 'Het overgrote deel van het bevolkingsaccres,' zegt het *Welvaartsplan*, 'zal in de industrie zijn bestaan moeten vinden. Dit betekent praktisch dat velen naar een andere beroepsstand, naar een ander maatschappij milieu, naar een andere woonplaats zullen moeten overgaan.'³

SOCIALE ARCHITECTUUR

Het meest interessante aan de beschouwing van Verdijk en van zijn collega-prae-adviseurs van het Welvaartsplan zijn niet zozeer de maatregelen die zij voorstellen om de komende industrialisatie van Brabant in goede banen te leiden: het zijn veeleer de lijnen van een sociale architectuur die zij trekken als de lay out van een nieuwe gewestelijke geografie. Het welvaartsplan is niet alleen van belang, omdat het het mandement is van een nieuw industrieel élan in Brabant; het ontleent zijn betekenis veeleer aan het feit dat het een document is waarin de scheiding tussen de Brabantse bevolking en haar geografische omgeving wordt geproclameerd. Voor de eerste keer wordt de organische hiërarchie van het historische levensmilieu ter discussie gesteld. De gesloten cirkel van het 'lokale' wordt open gebroken.

Bij de uitwerking van het Welvaartsplan werd nog wel een poging gedaan om die geslotenheid in een nieuwe vorm te handhaven, maar die poging was geen lang leven beschoren. Zij bestond uit een cirkelpatroon, dat in een straal van telkens zes km om bestaande en geprojecteerde industriële centra werd gelegd. Dit patroon, gebaseerd op de dagelijkse fietsafstand, gaf een schema van nieuwe sociaal economische eenheden en was bedoeld als vervanging voor de begrensde en onbruikbaar geworden schaal van de dorpse samenleving. Toen de bromfiets haar intrede deed, raakte het snel in onbruik; de beperkte spankracht van de fietsketting bleek niet opgewassen tegen de veel grotere actieradius van een gemotoriseerd vervoermiddel. De dynamiek van de sociaal-economische verhoudingen liet zich weinig gele-

3. *Welvaartsplan voor de provincie Noord Brabant*, Conclusies door het provinciaal bestuur getrokken uit de in de bijeenkomst van 4 oktober 1947 gevoerde discussie over de prae-adviezen inzake industrijspreiding in Noord Brabant. Pag. 66.

gen liggen aan de zorgelijke constructies van de herders van het Welvaartsplan.

Het Welvaartsplan vormt een breuk in het denken over de verhouding tussen de mens en zijn leefwereld; de scheiding tussen beide wordt voor het eerst gedacht. De – nog relatieve – autonomie van het sociale, het economische en het religieuze krijgt voor het eerst erkenning. Dat gaat nog met veel slagen om de arm, met eindeloze mitsen en maren, met grote angsten en reserves, maar het gebeurt. De differentiatie van de verschillende levenssferen is vanaf dan een uitgangspunt dat voortaan het denken en handelen van bestuurders en politici in Brabant zal bepalen.

Het is de bedoeling om in deze bijdrage te laten zien hoe dat proces van differentiatie in de veertig jaar na het verschijnen van het Welvaartsplan is verlopen. Ik wil dat doen aan de hand van een indeling in vier perioden.

De eerste periode begint in 1947 en loopt tot 1960. Ik noem die periode de periode van de *verdediging*; het nieuwe wordt daarin erkend en onder ogen gezien, maar slechts aanvaard als de terugkeer op een hoger niveau van het oude.

De tweede periode loopt van 1960 tot 1970 en is de periode van de *doorbraak*. De consequenties van de geografische schaalvergroting worden definitief getrokken. De dynamiek van de verstedelijkte samenleving ziet men niet langer als een bedreiging, maar als een uitdaging.

De derde periode beslaat opnieuw tien jaar. Zij loopt van 1970 tot 1980. In die periode krijgt Brabant zijn deel van het nationale welzijnsdenken. In de provinciale plannen overheerst een groot optimisme, en leefbaarheid, menselijke ontplooiing en zorg voor het milieu zijn de slagwoorden uit die periode. Ik duid deze periode aan als de periode van de *vooruitgang*.

Ten slotte de laatste periode, lopend van 1980 tot nu. Het vooruitgangsgeloof uit de voorgaande periode is verdwenen. Voor grote, integrale ontwikkelingsplannen is geen plaats meer en het accent valt op restauratie en beheer. Deze periode noem ik daarom de periode van het *beheer*.

De chronologie van deze vier perioden kan echter niet al te letterlijk worden genomen. De grenzen zijn betrekkelijk, de jaartallen moeten niet als historische censuren worden beschouwd. Zij geven alleen bepaalde overgangen aan, zoals die in de stukken en documenten naar voren komen. In de werkelijkheid zijn de overgangen vermoedelijk veel minder strikt te begrenzen. Ik beperk me hier echter tot de tijdsorde van het beleid en beroep me ook slechts op officiële provinciale

documenten en op de beschouwingen van deskundigen, die in het provinciale beleid een belangrijke rol gespeeld hebben.

Het beeld dat ik schets, is daarom een beperkt beeld. Het geeft alleen het officiële 'vertoog' aan, zoals dat in de afgelopen veertig jaar ontwikkeld is. Een inkijk van een andere kant ontbreekt, daarvoor biedt deze beschouwing te weinig ruimte. De waarheid die hier verteld wordt, is dus een onvolledige waarheid. Het is echter wel een waarheid. Zij is ook de moeite van het vertellen waard, omdat zij iets laat zien van de manier waarop een wisselende élite van bestuurders en deskundigen over haar 'bestuurlijke' omgeving heeft nagedacht.

HET TIJDPERK VAN DE VERDEDIGING

De ambivalentie over het verlies van de territoriale samenhang is te proeven uit het desideratum dat de toenmalige Commissaris van de Koningin, Dr. J.E. de Quay, in zijn inleidende probleemstelling in het Welvaartsplan meent te moeten stellen: 'Zo min mogelijk beweeglijkheid van de bevolking: een zo geleidelijk mogelijke overgang van het ene beroep naar het andere en van de ene woonplaats naar de andere. Met andere woorden, men late de mensen zoveel mogelijk in hun eigen sociaal en plaatselijk milieu.'

De industrialisatie van Brabant wordt geaccepteerd, maar zoveel mogelijk onder het primaat van de sociale stabiliteit gebracht. Het dorp blijft het vaste sociale kader en dient het aanhechtingspunt te zijn voor de functionele bindingen van werk en ontspanning.

Het dorp is de kern van de samenleving. Bewegingen buiten zijn grenzen zijn onvermijdelijk maar moeten zoveel mogelijk worden beperkt. 'Het dorp is een eenheid met bepaalde levensgewoonten en gedragsregels,' zegt de toenmalige Directeur van het Provinciaal Opbouworgaan, drs. P. van Loon.⁴ En hij voegt daaraan toe: 'Het dorp benadert het dichtst de levensgemeenschap als vorm van samenleving, waarin solidariteitsgevoelens overheersen.' De stad is in de ogen van Van Loon, in ideaaltypische zin, een vorm van samenleving op een hogere cultuurtrap; als cultuurcentrum van de omliggende dorpen is zij de kroon van het platteland. Maar de stad is aan de verwording ten prooi gevallen. De heersende cultuurcrisis heeft diepe wonden geslagen in haar sociologische eenheid: 'Het meest verworden voorbeeld is de groot-stad, waar men welhaast kan spreken van een samenleving op individualistische grondslag, van een automatische opeenhoping van individuen.'

4. Drs. P. van Loon, 'Het sociaal aspect van verdere industrialisatie van Noord-Brabant' In: *prae-adviezen inzake industriëspreiding in Noord-Brabant – Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant*. 's Hertogenbosch 1947.

De aanbevelingen in het Welvaartsplan zijn op deze zorgelijke visie gebaseerd. Er is een bijna dwangmatige angst voor alles wat vreemd is aan de oude dorpse samenleving. In een aantal pre-adviezen worden groteske beelden opgeroepen van massaficatie, ontworteling en proletarisering; de 'grootstad' is de Leviathan die Brabant in zijn klauwen dreigt te krijgen. Met inspanning van alle krachten moet zijn opmars worden tegengehouden.

De oude stellingen zijn de beste bolwerken om de verdediging te organiseren, maar zij worden van binnenuit bedreigd. De industrie brengt een levenspatroon teweeg dat zich niet verdraagt met de oude waarden en tradities van de Brabantse samenleving. Om de destructieve kanten van de nieuwe levensstijl onder controle te krijgen, ontwerpt men een nieuw verdedigingsstelsel. Dat bestaat uit wat men met een parafase op een bekend bestuurlijk concept 'een verlengde lokale structuur' zou kunnen noemen. Het dorp blijft als levenseenheid en centrum van de wereld gehandhaafd. Het wordt echter voorzichtig ingebed in grotere regionale eenheden, waarbij wonen en werken in kleine en overzichtelijke netwerken aan elkaar worden gekoppeld. Op die manier hoopt men de industriële dynamiek binnen de perken te houden.

In bijna alle beschouwingen rond het Welvaartsplan is die spanning tussen de stabiliteit van het bestaande en de onvoorspelbaarheid van het toekomstige één van de centrale elementen. Hoewel de bewoordingen telkens verschillend zijn, is die spanning de rode draad die de twijfels en de onzekerheden van de prae-adviseurs met elkaar verbindt. Nergens in het Welvaartsplan wordt die spanning helemaal weggenomen. De teneur van de aanbevelingen neigt wat meer naar de pessimistische dan wel naar de optimistische kant, al naar gelang de instelling of de levensaard van de betreffende pre-adviseur, maar de gelovige zekerheid over de weg naar de toekomst is naar op weinig bladzijden van het Welvaartsplan te vinden.

Dat hoeft ook geen verwondering te wekken, want voor de eerste keer in de historie van de provincie staan de autoriteiten voor het probleem dat zij operatief moeten ingrijpen in het organische weefsel van de sociaal-geografische structuur van de provincie. De organisatie van de sociale ruimte is een probleem geworden en dat is geheel nieuw. Tot dat moment voltrok zich het proces van sociale organisatie zonder actief ingrijpen van de overheid of van de maatschappelijke instituties. Dat wordt nu echter anders. Het nieuwe provinciale welvaartsbeleid tast de gesloten geografische eenheid van dorp en streek aan. De sfeer van wonen en werken wordt uit elkaar getrokken. Dat leidt tot een proces van differentiatie. De samenleving, die tot dan toe slechts overzichtelijkheid en homogeniteit kende, raakt zijn oude kaders kwijt en moet een antwoord op dat proces zien te vinden.

De prae-adviseurs van het Welvaartsplan realiseren zich, dat niet alleen de ruimtelijke maar ook de sociale en religieuze structuur van de samenleving in het geding is. Om die reden kiezen zij in hun aanbevelingen ook voor een samenhangende benadering van de knelpunten die de industrialisatie van de provincie naar hun verwachting met zich mee zullen brengen.

Zij doen dat door zowel de weg van de ruimtelijke als van de sociale ordening op te gaan. Beide lijnen vindt men in het Welvaartsplan terug. De eerste in het vraagstuk van de lokalisering van de woongebieden en de industrieterreinen; de tweede in de zorg voor kwetsbare beroeps-categorieën – zoals boeren en jonge vrouwen – en in de aandacht voor de kerkelijke parochie als integrerend element in de lokale samenleving.

HET TIJDPERK VAN DE DOORBRAAK

Het duurt niet lang voordat de door het Welvaartsplan getrokken grenzen doorbroken worden. De dynamiek van de sociaal-economische ontwikkeling trekt zich weinig aan van de pastorale logica van de Brabantse bestuurders.

Aan het eind van de vijftiger jaren begint het tij te keren. De beelden worden bijgesteld. In streek- en dorpsmonografieën uit die periode treft men veel positievere beschouwingen over de industriële ontwikkeling aan dan volgens de officiële codes geoorloofd was.

Het meest pregnant komt deze paradigma-wisseling naar voren op de Gemertse Studiedagen van de Bossche Diocesane Bond der Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging in 1964. Het motto van deze studiedagen luidde: 'Leven, wonen, werken in Noord-Brabant-Balans en vooruitzichten.'⁵

De inleiders op deze studiedagen zijn Drs. B.P. Speetjens, adjunct-directeur van het ETI in Tilburg, W.A.S. van Meel, adjunct-directeur van de Provinciale Planologische Dienst te 's Hertogenbosch en Drs. J.C.C. van de Lest, eerste socioloog bij het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant te Tilburg. Eén van de vroegere pre-adviseurs van het Welvaartsplan, Rector Bekkers, is ook present, maar nu als Bisschop van 's Hertogenbosch.

De titel van zijn inleiding is eigenlijk het meest indicatief voor de wijziging in het denken over de modernisering van Brabant. Sprak hij in 1947 over 'Het religieus ethisch aspect van verdere industrialisatie

5. *Leven, wonen, werken in Noord-Brabant*, Verslag Sociale Studiedagen Gemert 17-18-19 juli 1964, georganiseerd door de Bossche Diocesane Bond der Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

van Noord Brabant', in 1964 is zijn thema 'De plaats van de Kerk in het nieuwe Brabant.' Maar ook zijn manier van denken is fundamenteel veranderd. In 1947 ziet hij 'de heiliging van de gehele mens door de Kerk in gevaar gebracht door het enorme eigentijdse probleem van de scheiding tussen het godsdienstige en het "profane" leven.' In 1964 stelt hij daar tegenover 'dat het profane, het sociale leven zijn eigen wetmatigheden heeft.' In 1964 is 'de parochie het gebeuren van de Wereldkerk zelf.' De parochie is dan niet meer de allesomvattende basisstructuur, het centrum van het totale leven van de gelovigen uit 1947; zij is nu een aanbod, een invitatie, een innerlijke gestalte, een plaats waar de ontmoeting tussen mensen plaats vindt, waar Christus geprekt wordt, waar ruimte is voor vrijheid, verantwoordelijkheid en eigen geweten.

De planoloog Van Meel heeft de 7 km-fiets uit 1947 in het planologisch herbarium opgeborgen en komt in 1964 met een ongeconditioneerd pleidooi voor schaalvergroting en motorisering. Autonome dorpsgemeenschappen kent hij niet meer; zijn nieuwe parool is verflechting en samenhang. Het grotere streck- en gewestverband heeft de plaats van de vroegere dorpskring overgenomen.

De socioloog Van de Lest beweegt zich in dezelfde lijn. Hij brengt een censuur aan tussen het begrip territoriale (woon)omgeving en het begrip sociale omgeving. Daarmee zet hij de sluis open voor schaalvergroting en verstedelijking. De lofzang op de pastorale dorpsgemeenschap uit 1947 wordt vervangen door een pleidooi voor sociale segmentatie, mobiliteit en het denken en werken in categoriale belangen. De open en verstedelijkte samenleving is in die visie het product van het nieuwe sociologisch vernuft. De ontwikkeling van het platteland wordt veel minder in sociaal-economische termen gedefinieerd. Men spreekt nog wel over platteland, maar de specifieke kenmerken daarvan verdwijnen naar de achtergrond en Van de Lest beschouwde ze min of meer als historische relictten. Het platteland is bij hem, en ook bij Van Meel, opgenomen in de grotere geografische eenheden van de provincie, de Randstad en West-Europa.

Opmerkelijk is de euforie, waarmee zowel de socioloog als de planoloog de nieuwe stedelijke ontwikkeling tegemoet treden – van het angstige moralisme uit de eerste jaren na de oorlog hebben zij in het geheel geen last. Beide kiezen zij voor de dynamiek van de economische en technologische ontwikkeling. Bij beide ligt het zwaartepunt daarbij op het verkeer en als gevolg daarvan de motorisering van de samenleving. De barrières zijn niet meer van sociale, maar van verkeerskundige aard. Het opruimen van die barrières heeft de hoogste prioriteit. Een open samenleving is alleen mogelijk als de oude grenzen worden doorbroken en de uitdaging van de grote geografische ontsluiting wordt aanvaard.

HET TIJDPERK VAN DE VOORUITGANG

In de *Welvaartsbalans* van 1965 vinden deze gedachten hun neerslag in een nieuw provinciaal ontwikkelingsplan.⁶ Dit plan breekt op essentiële punten met het plan uit 1947. Het zwaartepunt komt te liggen op de ontwikkeling van de steden, of ruimer nog, de urbane gebieden. Het platteland wordt aangeduid als ruraal gebied.

Deze semiologische verschuiving is niet zonder betekenis; 'ruraal' en ' urbaan' zijn ordeningsbegrippen. Zij vormen de centrale componenten in een nieuw ruimtelijk ordeningsmodel. Het primaat van de ruimtelijke ordening wordt in de *Welvaartsbalans* zonder omwegen aanvaard. In 1947 was de ruimtelijke ordening slechts een van de aspecten van het Welvaartsplan; niet een doel van het plan maar slechts een gevolg. Nu is er een plan, dat 'primair gericht is op de ruimtelijke ontwikkeling van Noord-Brabant.'

Deze constatering is niet zonder belang. Zij drukt meer uit dan alleen de pretentieuze tevredenheid van de provinciale planologen. Zij is ook de triomf van het ruimtelijk technisch denken over het sociale moralisme uit de vijftiger jaren. Dat moralisme is volledig achterhaald, de planologen zetten er hun eigen ideologie voor in de plaats. Stedelijkheid en schaalvergroting zijn de sacrale termen uit de *Welvaartsbalans*. Het evangelie van Van Meel en Van de Lest is uit de periferie van Gemert tot in de provinciale hoofdstad doorgedrongen. Het provinciaal gezag buigt met vreugde voor de nieuwe boodschap.

Het denken over de organisatie van de ruimte slaat een richting in die diametraal afwijkt van de oriëntatie uit 1947. De *Welvaartsbalans* is gebiologeerd door het belang van de stad. De kaarten, die de neerslag van het planologisch denken vormen, laten ook een massief beeld zien van een geconcentreerde stedelijke ontwikkeling. De Brabantse stedenrug wordt geassembleerd tot een Brabantse conurbatie. Het is de trots van de planologen dat die conurbatie kan wedijveren met vergelijkbare buitenlandse agglomeraties. De angst voor het Ruhrgebied uit 1947 is voorgoed verdwenen.

De fixatie op de stedelijke ontwikkeling is zo sterk dat het platteland nagenoeg uitsluitend in zijn agrarische en recreatieve functies wordt benaderd. Indicatief daarvoor is het volgende citaat: 'De tot nu toe aangevoerde overwegingen omtrent de leefbaarheid van deze provincie hebben vooral betrekking op de behoeften van de stedelijke bevolking (recreatie). Men mag echter stellen, dat op deze wijze tevens de belangen van het agrarisch bedrijfsleven en de daarbij betrokken bevolking optimaal worden gediend. Door het aanbrengen van

6. *Noord-Brabant Welvaartsbalans Ontwikkelingsplan 1965*. Uitgaven van de Provincie Noord Brabant. 's Hertogenbosch mei 1965.

deze geleding blijven immers aaneengesloten gebieden van voldoende omvang gehandhaafd waarin met name de moderne landbouw op een efficiënte manier zal kunnen worden uitgeoefend.'

De verwachtingen van de planologen blijken echter achteraf toch te optimistisch. Het openhouden van de geleidingszones levert grote moeilijkheden op. Niet alleen de landbouw en de recreatie doen hun aanspraken op de open ruimte in de geleidingszones, maar ook het wonen laat zich niet onbetuigd. Vooral in de buurt van de steden grijpt het verschijnsel van de suburbanisatie om zich heen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het streekplan Midden- en Oost-Brabant, waaraan het grootste deel van de zeventiger jaren wordt gewerkt, kiest voor een concentratie van het wonen in stadsregionale zones. Daarmee hoopt men de onbeheerste spreiding van het wonen in goede banen te leiden. De scheiding tussen ruraal en urbaan gebied wordt veel minder sterk gemaakt. In de stadsregionale gebieden streeft men naar een verwevenheid van groen en wonen. Buiten deze gebieden wordt het wonen beperkt en geconcentreerd in kernen, die volgens een nogal dwingend groeiklassen-model worden ingedeeld. Op die manier denkt men het suburbane wonen in de hand te houden en het landelijk gebied vrij te houden voor landbouw, natuur en landschap.

De periode tussen '70 en '80 is een periode van vooruitgangsoptimisme. De planologie wordt menselijker; zij laat zich beïnvloeden door de idealen van individuele en collectieve ontplooiing, die ook in andere sectoren van het maatschappelijk leven aanhang vinden. De mens in het streekplan is de verstedelijkte mens die leeft in een gevarieerd ecosysteem, waarin leefbaarheid, samenhang en cultuurhistorische eigenheid de centrale waarden vormen. De ruimtelijke geleding is een vorm, waarin de variatie van het menselijk bestaan tot uitdrukking kan komen. De mens glijdt als het ware van het ene milieu in het andere. In de overlopende elementen van de ruimte vindt hij de speelruimte, die hij nodig heeft om zijn behoeften en ontwikkelingsmogelijkheden te realiseren. Het wonen is de 'uitvalsbasis'; andere functies, zoals werken en recreëren sluiten daar op een onnadrukkelijke manier op aan.

HET TIJDPERK VAN HET BEHEER

Het planologisch model uit de zeventiger jaren zou men in het kort kunnen typeren als een sociaal-ecologisch model. De pretenties van dit model zijn groot. Het draagt een integraal karakter en evenwicht en samenhang zijn de voornaamste kenmerken.

De beperktheid hiervan ligt in het feit, dat het nauwelijks rekening houdt met de economische werkelijkheid. Het streekplan is een bouwplan, een ordeningsconcept voor het wonen en het verkeer. Het is een product van het voluntaristisch denken van planologen en stedenbouwkundigen. Dit denken maakt deel uit van de politieke symboliek die ook andere beleidsterreinen beheerst.

In het begin van de tachtiger jaren verliest deze symboliek echter zijn geldigheid. Hij wordt vervangen door de codes van de markt en de economische produktie. Het geloof in de ordenende kwaliteiten van de overheid verdwijnt of verliest in ieder geval aanzienlijk aan betekenis. Individuele ontplooiing is niet langer hetzelfde als de beste kansen voor iedereen. Ontplooiing is er alleen voor diegenen, die hun kansen op eigen kracht weten te benutten. Voor het planologisch denken heeft deze verschuiving ingrijpende gevolgen. Masterplannen worden niet meer gemaakt; men volstaat met het corrigeren en evalueren van de bestaande plannen. Het argument daarvoor is dat er geen behoefte meer aan is aan grote schema's. De bestemmingen liggen vast, zij moeten alleen af en toe worden bijgesteld.

Vermoedelijk is er echter iets anders aan de hand. De planologie is haar geprivilegieerde positie kwijt geraakt – economen en bestuurders hebben haar rol overgenomen. Een crisis-economie heeft geen behoefte aan planologische schema's. Als gevolg van de stagnerende bevolkingsgroei is de druk op de ruimte bovendien afgenomen. De planologie wordt uit de lucht gehaald. Haar ideologische rol wordt opnieuw in verbinding gebracht met de sociaal-economische werkelijkheid. De toekomst tekent men weer vanuit het perspectief van economisch herstel en welvaarts-ontwikkeling, op dat punt zijn we weer terug in 1947.

In januari 1986 verschijnt het sociaal-economisch beleidsplan '86-'90 van de provincie.⁷ Verhoging van de kwaliteit van de productiestructuur en van de arbeidsmarkt is de centrale boodschap in het nieuwe plan. De welzijnsideologie is verdwenen; het leefklimaat en de sociale infrastructuur worden in de eerste plaats gezien als factoren 'die van belang zijn voor een uitnodigend vestigingsklimaat.' De economie neemt het vaandel van de planologie over: 'In onze streekplannen met de daarbij behorende uitwerkingsplannen wordt aangegeven op welke wijze wij de kwaliteit van het productiemilieu en het woonmilieu denken te verhogen.'

Vergelijkt men het beleidsplan uit 1986 met het Welvaartsplan uit 1947 dan is het meest opvallend, dat het sociaal-religieuze ethos uit de

7. *Sociaal Economisch Beleidsplan '86-'90 – Kansen voor Brabant*, 's Hertogenbosch januari 1986.

periode van de directe-na-oorlogse jaren volledig is verdwenen. Er is wel een andere mythologie voor in de plaats gekomen; de mythologie van de informatie-technologie en de communicatiesprong. De Brabantse eigenheid uit 1947 verdwijnt daarbij in het niet. In het huidige vooruitgangdenken is zij niet meer dan de armzalige reminiscentie aan een duister en primitief verleden.

Is er echter wel reden om met deze evolutionaire zelfgenoegzaamheid op het verleden terug te kijken? Het aanschijn van de provincie is er de afgelopen veertig jaar niet aantrekkelijker op geworden. Als Maarten Beks in zijn bijdrage aan deze bundel gelijk heeft, bestaat Brabant op dit moment uit niet meer dan een paar armzalige artefacten. Verlichte geesten zullen dat misschien beschouwen als een teken van vooruitgang, maar het is de vraag of zij daarin gelijk hebben. De rationaliteit van de economie en de technologie heeft haar grenzen, dat zouden we onderhand toch moeten weten. Bekkers, De Quai en Verdijk hadden in 1947 op dat punt hun terechte reserves.

Wat in het huidige economische denken ontbreekt is een bewuste reflectie op de maatschappelijke en culturele condities van het sociaal economisch beleid. De nationale stereotypen omtrent de groeitechnologie en het marktdenken worden zonder omwegen als uitgangspunten voor het regionale ontwikkelingsbeleid genomen. De 'eigenheid' van de regio is niet meer dan de optelsom van de specifieke vestigingsfactoren en arbeidsomstandigheden.

HET SMALLE PRISMA VAN HET DENKEN

In een terugblik op het verleden verschijnen de dingen op het eerste gezicht vooral in hun singulariteit. Pas later krijgt men oog voor de – overigens beperkte – universaliteit van hun verschijningsvorm. De samenhang wordt duidelijker, de grenzen tussen het heden en het verleden vervagen en de onbegrijpelijke ontoegankelijkheid van de historische context maakt plaats voor de doorzichtigheid van de geconcentreerde tijd. Op een afstand worden de dingen niet alleen vager; ze winnen tegelijk ook aan helderheid. De 'lange duur' schuift de actualiteit van bepaalde verschillen naar de achtergrond maar brengt tegelijkertijd het reliëf aan van de grote doorlopende lijnen.

In de Brabantse geschiedenis van de laatste veertig jaar zijn de sporen van elkaar opvolgende, tegenstrijdige bewegingen duidelijk zichtbaar. Het denken over de geografie van Brabant geeft in die periode van veertig jaar ingrijpende wijzigingen te zien. De breuk in het denken over de scheiding tussen het individu en zijn gemeenschap aan de ene kant en de directe leefomgeving aan de andere kant, ingezet in het

Welvaartsplan 1947, verdiept zich in de loop van de jaren en neemt haar ultieme vormen aan in het functionele denken van planologen en economen. De breuk voltrekt zich vervolgens definitief in de rationaliteit van de huidige technologie.

In de recente beleidsdocumenten is het thema van de lokale gebondenheid volledig verdwenen. Wonen is een puur individuele aangelegenheid geworden; als structuur voor werken en recreëren bestaat het niet meer. De laatste echo van het denken uit 1947 vindt men in het streekplan voor Oost- en Midden-Brabant uit 1978. De 'genius of the region' wordt in dat plan aangeroepen als één van de constituerende factoren van het gepropageerde ruimtelijk model. De 'genius' is echter niet meer dan een verdwaalde geest die de draad kwijt raakt in het labirynth van de geprojecteerde zoneringen. Het functionalisme van de ontwerpers reduceert de 'regio' tot een collectief consumptie-goed. De ruimte is weinig meer dan een ordeningskader. Het heimwee naar de oorspronkelijke levensruimte, waar Verhoeven over spreekt, is ondenkbaar geworden.

Veertig jaar denken over de geografische ruimte in Brabant roept verwarde en tegenstrijdige beelden op. Opmerkelijk is in de eerste plaats de enorme verschuiving in het denken. In een zeer korte periode wordt de traditionele homogeniteit van de ruimte prijs gegeven. De euforie, waarmee de deskundigen op de Gemertse studiedagen van 1964 het einde van de 'oude plattelandsbeschaving' aankondigen, vormt één van de meest markante momenten in het afscheid van Brabant. Uit de beschouwing van Mgr. Bekkers op diezelfde studiedagen blijkt dat dit afscheid niet alleen door de fascinatie voor de regionale planologie wordt gedragen. Het verlies van de dorpse gebondenheid is ook een bevrijding uit de kleine wereld van achterdocht en sociale controle.

Het betoog van de Bisschop van 's Hertogenbosch laat zich ook nu nog lezen als een inspirerende oproep om de uitdaging van de persoonlijke autonomie onder ogen te zien. Zijn ontwerp van een nieuwe Brabantse samenleving is een poging de warmte van de oude cultuur te verbinden met het personalisme van de nieuwe tijd. Bekkers volgt daarmee de lijn die hij ook al in 1947 had getrokken. De andere Gemertse inleiders doen dat niet. Het verleden interesseert hen alleen als de verre schaduw van het heden. Over het ontstaan van nieuwe integratiekaders lijken zij zich, in tegenstelling tot Bekkers, nauwelijks te bekommeren. De differentiatie van de samenleving is voor hen een onomkeerbaar proces dat zijn loop zal vinden onder de onvoorwaardelijke condities van het planologisch ontwerp.

De latere plannen maken duidelijk hoe zij zich daarin misrekend

hebben. Van een werkelijke transformatie is geen sprake geweest. De dynamiek van het differentiatieproces heeft zich niet laten vangen in de concepten van de ruimtelijke architectuur. Het planologische denken is gevangen gebleven in de dubbelzinnige tegenstrijdigheid van een statische cultuuropvatting en een expanderend geloof in de techniek van het ruimtelijk ontwerpen. Het heeft zich daarmee veroordeeld tot een denken achteraf, tot een volgend vertoog, tot niets anders in staat dan tot het zetten van punten op een door anderen dicht geschetste kaart.

Het zijn de moderatoren van de industrie en het verkeer, de project-ontwikkelaars van de woningbouw en de bio-industrie die het tableau van Brabant hebben volgetekend. Aan de randen hebben zij hier en daar wat ruimte gelaten voor de nostalgie van het verleden. Maar voor de hoofdstructuur van het gewest is die ruimte nauwelijks van betekenis geweest. In die marginaliteit weerspiegelt zich de vage schijn van de harmonie uit de vijftiger jaren. De brokstukken van het ideale wereldbeeld uit die tijd zijn alleen voor de archeoloog nog zichtbaar. In de loop der jaren zijn zij langzaam verdwenen in de diepe sporen die de urbanistiek in Brabant heeft achter gelaten.

TECHNOCRATIE EN MORALISME

Achteraf moet men vaststellen, dat het welvaartsplan uit 1947 ondanks zijn goede bedoelingen de basis heeft gelegd voor een functionalisering van de ruimte. Door de binding van de mens met zijn omgeving los te laten, ging de sociaal-culturele identiteit van de ruimte verloren. Zij werd gereduceerd tot een raster, waarin de verschillende ruimtelijke functies – wonen, werken, verkeer en recreatie – konden waren ingeschreven. Het raster werd gedragen door het planologisch denken; dit kon, omdat het de ruimte ging opvatten als een neutraal ordeningskader. Het Welvaartsplan deed dat nog niet, het zag de ruimte nog als onderdeel van een ruimere sociaal-ecologische context. Het Welvaartsplan bracht echter wel een scheiding aan in die context en zette daarmee de toon voor een technologie van de ordening. De zorg voor de mens verhinderde niet dat de mens in het Welvaartsplan werd losgelaten.

Het moralisme van dat plan was er de oorzaak van dat de mens in de latere plannen louter als gebruiker van de ruimte functioneert. Hij maakt in die plannen niet langer deel uit van een historisch-geografische configuratie, maar is de drager van functies in een ruimte die zelf geen eigen kwaliteiten meer heeft en alleen nog de randvoorwaarden biedt voor technische of bestuurlijke ingrepen. De mens is niet terug te

halen in de ruimte door haar categoriale structuur te vatten in de aura van de 'genius of the region', zoals het streekplan Midden- en Oost-Brabant probeerde. Het toevoegen van 'het streekeigene' verandert niets aan het bestaande ordeningsmodel, het biedt geen nieuw integratie-kader. Dat kan ook niet, omdat het niet meer doet dan een nieuwe randvoorwaarde introduceren. De 'genius of the region' verandert de wereld van het planologisch ontwerp niet, hij versterkt alleen de ideologische kanten ervan. De 'genius of the region' is de ruimte als een spirituele waarde, en daarmee wordt voorbij gegaan aan haar sociale en economische structuur.

Het is een merkwaardige speling van de geschiedenis dat het geavanceerde ruimtelijk denken in de zeventiger jaren de draad van het vage moralisme uit de vijftiger jaren weer op neemt. De harde uiteinden van de technocratie raken aan de zachte verbindingen van de sociale moraal.

Misschien is dat toch minder paradoxaal dan men op het eerste gezicht geneigd is te denken. De technocratisering van het denken loopt uiteindelijk tegen haar eigen grenzen aan. Wat ligt er dan meer voor de hand dan een beroep te doen op de onverplichte esthetiek van de moraal? Op dat punt eindigt de lijn van een sociale architectuur van de ruimte. De scheiding tussen het individu en zijn leefmilieu, ingezet in het Welvaartsplan van 1947, krijgt haar beslag in de tegenstrijdige beweging van een planologie, die de samenhang van de verschillende levenssferen ontkent door ze in een abstracte functionaliteit met elkaar te verbinden. Het illusieloze pragmatisme van de tachtiger jaren is het logisch gevolg van deze paradoxale dialectiek.

Aan het einde van de moderniteit is het denken tot stilstand gekomen. Het is onmogelijk geweest de ruimte van de leefwereld opnieuw te denken. Er is geen nieuwe sociale architectuur ontstaan. Het organische gemeenschapsideaal uit 1947 is onhoudbaar gebleken en heeft ook geen verbinding weten te vinden met de denkbeelden van de sociale en de ruimtelijke planners. Het sociale ethos is uitgemond in een technocratische benadering van de geografische structuur. De samenhang van een sociale en ruimtelijke orde, die in 1947 als een richtinggevend ideaal is gepostuleerd, is in fragmenten en brokstukken uiteen gevallen. Onder druk van de economische en maatschappelijke ontwikkelingen hebben de na-oorlogse paradigma's hun kracht verloren. Het valt te hopen dat er een post-moderne architectuur zal ontstaan, die het vermogen zal hebben om de bestaande verscheidenheid aan ruimtelijke elementen in nieuwe assemblages te verzamelen en te integreren.